

УДК 39:821.161.2–2.09(045)

ОЛЕСЯ БАРТАШУК,
кандидат історичних наук, доцент,
АЛЛА НІКОЛАЄВА,
викладач
(м.Хмельницький)

Етнографізм п'єси Михайла Старицького «Не судилося»

Стаття присвячена аналізу фольклорно-етнографічного елементу драми М. Старицького «Не судилося». Увага переважно зосереджена на використанні автором описів ритуалів та звичаїв традиційного українського суспільства, на прикладах використання малих фольклорних жанрів, фразеологізмів та діалектів, описах вдачі українців.

Ключові слова: *п'єси М. Старицького, етнографізм, діалекти, малі фольклорні жанри, фразеологізми.*

Постановка проблеми Етнографізм як стильова течія національної літератури перебувала в полі дослідження багатьох українських вчених починаючи від XIX – початку XX ст. (Т. Шевченко, І. Білик, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, О. Маковей, С. Єфремов, Д. Чижевський, О. Білецький та ін.), так і сучасних літературознавців та критиків. І якщо дослідники попередніх років в цілому виступали переважно проти поверхового побутописання, то для критиків кінця XX - початку XXI ст. етнографічна достовірність опису життя українців служить реалістичному зображенню життя, утвердженню високих морально-етичних, духовних сил народу, його етнічних особливостей.

Дослідники акцентують увагу на тому, що художня література може дати значну кількість матеріалу при вивченні таких проблем, як стереотипи поведінки, ціннісні орієнтації, переконання, етнічна самосвідомість, а також сімейна й календарна обрядовість та інших аспектів соціонормативної культури українців. І особливу цінність представляє реалістична література, оскільки письменники-реалісти завжди прагнуть дати найбільш повне й точне зображення життя – подій, людей, предметів та явищ, зображаючи їх такими, якими вони є у дійсності. Цілком зрозуміло, що й п'єси письменника-реаліста М. Старицького можуть слугувати цій меті – бути джерелом вивчення етнографії українців свого часу, що й стане предметом дослідження цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки етнографізм художніх творів досить часто стає предметом вивчення як

стосовно складових ідіостилію окремих письменників [5], так і його окремих складових (фольклоризм, діалекти, міфологічні сюжети, архетипи, особливості національного характеру, символіка, обрядовість тощо) [2; 4; 6; 7]. Однак твори М. Старицького ще не стали предметом дослідження з точки зору саме етнографічної цінності, що актуалізує обрану нами тему.

Мета статті визначається обраним предметом аналізу й полягає у визначенні етнографічної цінності поданих М. Старицьким у тексті п'єси «Не судилося» описів побуту українців, їх традицій, характерів, фольклорних жанрів.

Виклад основного матеріалу. Дослідники творчості М. Старицького зауважують, що у своїх драматичних творах автор започаткував в українській літературі новий напрямок, найголовнішою ознакою якого було визначено етнографізм. Однак оцінки етнографізму п'єс М. Старицького неоднозначні: так, на думку С. Єфремова: «...сценічність перебиває суто літературну сторону. Сміливий новатор у своїй ліриці, Старицький не мав сили визволитися з-під шаблону й рутини в драмі, традиційних аксесуарів старої української драми, як співи, танці, горілка і взагалі поверхневий етнографізм...» [3, с. 499].

Тривалий час у вітчизняному літературознавстві побутовала думка, що етнографічні елементи, які у п'єсах М. Старицького чимало, знижують естетичну вартість творів, що народні співи, танці, звичаї як речі шаблонні зовсім не потрібні сучасному глядачеві [9, с. 16].

На захист етнографізму п'єс М. Старицького виступив свого часу академік О. Білецький, суттєво поглибивши визначення як цієї стильової течії в українській літературі в цілому, так і назвавши Старицького «творцем етнографічного реалізму» як своєрідного літературного напрямку, де увага митця до етнографічних елементів українського народу була як засобом вияву співчуття та симпатії до простого люду, так і намаганням торкнутися найтонших струн людської душі, і що, не менш важливо в умовах царської цензури - значна кількість народних пісень, танців, мовних перлин та колоритних речей побуту у п'єсах досить часто сприяли вправному приховуванню головної, часто «крамольної» думки сценічного твору [1, с. 76].

Під поняттям «етнографізм» розуміємо «точне відтворення традиційних форм побуту, звичаїв, обрядів і т. ін. без заглиблення в соціальні процеси» [8, с. 491]. Велике значення для етнографа завжди має культурно-побутове тло, у якому перебувають персонажі і, зазвичай, воно відтворюється з реалістичною достовірністю. У п'єсі М. Старицького «Не судилося» таким тлом є «панське болото», змальоване насамперед через звички, поведінку і мову персонажів.

Автор, подаючи опис зовнішності Михайла, щоб підкреслити риси його характеру, які потім будуть яскраво підтверджені його вчинками, уже в першій дії наголошує, що цей персонаж «розкішно по-українськи одягнений» [10, с. 15]. І саме ця деталь - «розкішно» - , має привернути увагу читача для характеристики персонажа, а етнолога - для пояснення естетики та художньої своєрідності народного костюма, який міг бути буденним та святковим.

Кілька разів вжито в тексті п'єси сам термін «етнографія» для підкреслення зацікавленістю Михайла проявами особливостей життя простого народу, зовнішньою екзотикою їх побуту, звичаїв, традицій, ритуалів, житла й одягу, у той час, як внутрішня суть життя панства проявляється в інших поняттях: цивілізація - «кормление от земли не обязывает меня, надеюсь. Обратится в дохристианского дикаря...» [10, с. 15].

Характеризуючи падкість до «вищого світу» панів і особливо їхніх слуг, автор вводить в мовлення персонажів досить влучну їх характеристику як пристосуванців «Цигане, цигане, якої ти віри? А якої тобі треба?» [10, с. 21], «Блоха, а й та кашля» (про Зізі, що береться керувати слугами) [10, с. 74],

Водночас тло п'єси не могло не відбити змін, що відбулися в поведінці і житті селян та їх власників після скасування кріпосного права: «Минулися ті роки, що розпирали боки!» [10, с.26]. Вдається М.Старицький і до висловлення «крамольної думки» про силу громади в нових суспільних умовах післяреформеного села: «Стійте тільки горою за свої права, та гуртом, всією громадою, то ваше й буде зверху», «Як будете вівцями – обдеруть, а не будете – самі відберете!» [10,с.45]; відзначає автор значну роль освіти для громади: «Якби ви більш дбали про громадські діла та дітей учили, то, може, і з вас би народилися люде...»[10, с. 43].

Філософські засади української вдачі, яка за будь-яких умов шукає краси для душі і прагне любові щирої, висловленні автором через уста Михайла: «Життя має свої права і проти них воювати годі! Та на біса б і колотивсь цілий вік чоловік, якби не загорював якої втіхи? Навіщо б поневірятись і лити кривавий піт над працею, коли б не мати таких радісних звилин у житті? Чого тікати від краси? Який там гріх – одволжити поезією душу!») [10, с. 32]. Таким же високим почуттям, «останнім щастям, останньою радістю» названо щире кохання як сенс усього життя людського [10, с. 66]. Гріхом вважався шлюб без згоди : «Чужого віку заїдати не хочу» [10, с. 65], «...я йому стежку не переступлю» [10, с. 90], і підносилося кохання щире: «Своєю волею покохала...аж згоріла у тому коханні» [10, с. 65].

Досить міцними зображені в п'есі народні уявлення про долю, яка дана кожній людині і яку не зміниш, «конем не об'їдеш: «Може, іноді чоловік би себе надвое розірвав, щоб того щастя-кохання добути, а як нема долі, не судилося – то й ковтай тільки нишком сльози!» [10, с. 34], «Така вже моя доля щербата: кого б'є, то вже не милує!», «Не мені, злиденному, щастя!» [10, с. 67], «Виплакала вже я давно свої очі; уже давно по своїй надії і по собі справляю похорон...» [10, с. 89], «...як бог дасть, то й у вікно подасть!» [10, с. 46].

Суворі настанови народної моралі щодо ваги дівочої честі і цнотливості відбито у паремії: «У дівки, може, тільки й посагу того, що дівоча честь» [10, с. 32]. І водночас із етнографічними деталями подано автором опис традиційної ставлення українців до дівчат-покриток, що не дотримались законів народної моралі: «Приймати од кожного, хто не схоче, - і регіт, і глум, і зневагу, і бійку навіть – так, бо по закону і в волості можуть одпарити! Дочекатись, щоб на смітнику косу обрізали та дьогтем голову вимазали! Піти попідтинню на знуцання за куском хліба? Втопити з одчаю свою власну дитину та й зогнити в тюрмі?» [10, с. 55]. Катря, дізнавшись про поголос по селі про її безчестя, усвідомлює («ламаючи руки»): «Наступає вже кара людська, невпросима, невмолима» [10, с. 65]. Аннушка закликає хлопців обмазати двері і вікна в Катриній хаті а заразом і її голову дьогтем, коли панич від неї відмовився. І саме цей жорстокий ритуал після материних прокльонів (найстрашніших, від яких нема порятунку) остаточно підштовхує Катрю до самогубства.

Цікавими є роздуми про особливе ставлення на селі до панських покриток: «На селе такой закон: заброшенная, нищая панская любовница – позор и мишень для всевозможных оскорблений, а обеспеченная, покровительствуемая любовница – сила, которой все кланяются!» [10, с. 83].

Згадано автором із вуст Катрі про важкий гріх самовбивства: «Як собаку в землю закинуть... Без хреста, без панахиди... Могили навіть не насиплять...» [10, с. 91].

Величезною в українському сільському соціумі була роль знахарок у лікуванні будь-яких хвороб, однак у кінці XIX ст. на етапі зламу традиційного українського суспільства медицина стає більш доступною, так що й селяни можуть звертатися по допомогу до її представників, однак віддають перевагу за традицією знахаркам: «То таки лікар, вчений, а то... Он і люде всі дякують, що пособля» [10, с. 27]. Саме у підпоюванні панича Михайла магічним приворотним зіллям і звинуватили Катрю: «Чим панича обкурювали та обпоювали?» [10, с. 92]. Тай сама Катря, розуміючи, що від кохання з Михайлом

щастя годі чекати, називаю цю пристрасть наслідком магії: «Хто його зна: чи мені наврочено, чи у мій слід хто вступив? Все одно та одно на думці... не дає мені ні робити, ні спати!» [10, с. 37].

У народній традиції було купання в любистку новонароджених дітей, що за уявленням мало магичним способом привертати до них любов у майбутньому; саме так характеризує Пашка Михайла: «Та все-таки, певно, в любистку купали, бо всі дівчата за тобою аж-аж-аж!» [10, с. 21]. Згадується і про оздоровчий і водночас магичний дівочий ритуал намазування волосся смальцем чи оливою (щоб росло краще), що так дратувало Михайла: «..так наялозить для мене, що аж одгонить» [10, с. 52].

Особливе пошанування батьків в українському соціумі передавалося у мовленні використанням при звертанні особового займенника «ви» замість «ти», або «вони» замість «вона» (мама) чи «він» (тато): «Та вони слабують давно, ще з того часу, як батька деревом прибито» (Катря про матір) [10, с.31]. Тобто, низка етнографічних деталей із життя традиційного українського села розкривають особливості світосприйняття та розуміння законів життя українцями, сприяють кращому розумінню поняття «національний характер», усвідомленню етнічних особливостей.

Значне місце в канві твору належить мовним засобам, що також є важливим етнографічним елементом, оскільки на противагу покрученому суржику панів характеризують носіїв мови народної з позитивного і привабливого боку. Досить яскраво представлені в тексті п'єси фольклорні зразки малих жанрів: приказки і прислів'я, фразеологізми, які також характеризують особливості українського етносу; «Кожному народові бажається виробити собі такі форми, у яких йому найприродніше», «Кожному народові у своїй власній одежі найвільніше, найзручніше поводитись» [10, с. 18].

На противагу народним характерам змальовано образи представників «панського болота», де їх характеристика вкладає в рамки влучних коротких паремій: «Та швидше в мене на долоні волосся виросте, ніж це станеться» [10,с.56], - так висловлюється Павло про те, що не дадуть батьки Михайла згоди на шлюб з Катрею. «Споконвіку неправдою живуть! Насміялись, натішити свою пельку неситу – то так! А жалоців - у їх печінках не було звіку!» [10,с. 96], «..пан із нас жили тягне, а йому ще хочетьця олію видушити» [10,с.26], « Шьо мужик? – клямка, кавалок, жалізо, а його вчать!» [10, с. 27], «Поки, ...отого хлопа не взяв у лещата, то він як свиня борсається, а як його з чуприном тримаєсь, то воно робиться таке м'яке, як віск, що хочеш з ним роби» [10, с. 27].

Багато вжито в тексті приказок, влучних фразеологізмів, що сприяють стилістичні вправності драматичного жанру, влучності характеристики почуттів і думок героїв, їх вчинків: «Про мене, Семене, аби я Йван» [с. 21], «Не грай з вогнем», «Запалившись, стратиш розуму в загарі» [с. 24] «Чи ж пада нещасній синиці думати про ясного сокола?» [10, с. 40], «Байдуже паски, аби поросся» [10, с. 41], «У нас сьогодні Луки, ана хліба, ні муки!» [10, с. 43], «Самі дбайте та добрий розум майте», «не такий страшний чорт, як його малюють» [10, с. 46], «І в думку собі не клади», «шлях терновий», «Не страшно, а безглуздо, не спробувавши броду зразу кинутись у воду», «над нею висить тяжкий меч» [10, с. 56], «гонори грати», «в голову одне погане лізе», «чорний день», «доля усміхнеться» [10, с. 57], «руки не куповані» [10, с. 60], «боюся і душі в мене нема», «язика утну», «згоріла в коханні» «шила в мішку не утаїш» [с.68], «піти на публіку» (зазнати ганьби), «серце окипа кров'ю» [10, с. 69], «мов з хреста знята», «не знаєш, на яку й ступить», «думки не дають спокою», «нудьга бере серце» [10, с. 73], «похвалки чинить», «так затяглося вузлом, що й не розв'яжеш», «дбаєш про свою шкуру», «пустила лотоки» [10, с. 74], «лопотати язиком» [10, с. 77], «чи є з цього провалля стежка?» [10, с. 78], «серце тріпочеться», «нудьга точить», «очі горять», «очей не маю куди дівати», «твої сльози в печінках сидять» [10, с. 84-85], «коло серця пече» [10, с. 89], «чи зникла надія, чи за хмарами мріє?», «душа пташкою полине» [10, с. 91], «сиділа б ..., в рот води набравши» [10, с. 92] та ін.

Цікавим є діалектне тло мови п'єси, що найбільш широко представлене його лексичними складовими: постерега – побачить; присмака – потреба, бажання; поривань – прагнень; загар – азарт; заниділа – знудилась; одволжити – підкріпити, відновити; укоськати – вмовити; придоба – зручність; проби – сумніви; охаїв – занепа; мализна – невелика справа; шпорко – гаряче; похвалки – поговорі; нагло – терміново; банітували – лаяли; залася – насолода.

Зустрічаються кілька граматичних діалектів: «хочетьця», «шьо?», «люде», «мняке», «розкош» (замість «розкошів»), «окипа» - кипить, «звідци», «здоровіще», «люде».

Значна кількість традиційних народних порівнянь та епітетів використана автором для опису головних героїв: «Вид біленький, вус чорненький, брови на шнурочку!» [10, с. 29] (про Михайла); «Яка хороша, хоч малюй! А погляд...лагідний, чисто янголиний. Сердешне голуб'ятко!» [10, с. 32]; «зіроньки-оченята» [10, с. 47]; «Славна в мене дочка: і хороша, і мотгорна, і упадлива» [10, с. 61]; «Брівоньки мої шовковії! Очі мої ясні та прекрасні! Вустонька мої любі та милі» [10, с. 98].

Для нетямущих, таких, що потребують додаткового пояснення, автор має досить влучні характеристики: «Чи тебе мама не п'яною привела?», «Дивіться, ...яка маленька, наче з капусти вискочила!» [10, с. 33].

Зустрічаються в тексті п'єси і кілька народних пісень, покликаних охарактеризувати як момент дії (веселі дівочі співи на вечорницях біля колодки; ліричний та мрійливий спів закоханого серця, що чекає милого; пісня п'яної сусідки, що в шинку добряче погуляла «на свої, зароблені», чи сороміцька приспівка Степаниди до Катрі - дівки на порі - про журавля, що занадився до бабиних конопель [10, с. 63].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, етнографізм не перешкоджував письменникові бути реалістом, показуючи правду життя. Його увага до етнографії, як засвідчує проведений аналіз драми «Не судилося», була засобом виразного вияву соціальної доби: ще досить міцні традиції, однак нове входить у життя українського соціуму поступово (через зародження освіти на селі, появу традиційної медицини, зростання сили громади тощо). Як зауважують дослідники: «Сильний етнографічно-фольклорний елемент твору надає дії мальовничості, підсилює драматизм, увиразнює його сценічне втілення» [9, с. 18].

У подальшому вважаємо за доцільне проаналізувати цей потужний елемент в інших творах М. Старицького як драматичних, так і прозових, і визначити можливості використання отриманих матеріалів при вивченні навчальних предметів «Етнологія» та «Діалектологія» в системі підготовки майбутніх вчителів української мови та літератури.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білецький О. М. Старицький. Біографія [Текст] / Білецький О., Мамонтов Я. // Білецький О., Мамонтов Я. Український театр: Хрестоматія. Ч. 2. – Харків, 1941. – 165 с.
2. Голобородько Я. Буковинська орнаментика Марії Матіос / Я. Голобородько // Вісник Національної академії наук України. – К., 2008. – № 3. – С. 66–73.
3. Сфремов С. Історія українського письменства / Худож. Оформлення В. Штогриня. – К.: «Феміна», 1995. – 688 с.
4. Зелінська О., Тищенко Т. Виразальний потенціал діалектної лексики в романах Марії Матіос [Електронний ресурс] : Режим доступу // <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/1681/1/vyrazhalnyjpotencial.pdf>
5. Насмінчук І. А. Проза М. Матіос : особливості індивідуального стилю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / І. А. Насмінчук. – Івано-Франківськ, 2009. – 19 с.
6. Павлишин Г. Я. Етнокультурна колористика у сімейній сазі в новелах Марії Матіос «Майже ніколи не навпаки» [Текст] / Г. Я. Павлишин // Наукові

записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна, 2010. т.Вип. 15. – С.196–200.

7. Папіш В.А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40–90 рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. А. Папіш. – Ужгород, 2004. – 22 с.

8. Словник української мови: в 11 томах. – Т.2. - К.: Наукова думка, 1971. – С.491

9. Старицький М. П. Твори: У 2-х томах. Т.І. Упоряд. і передм. Л. С. Демянівської. – К.:Дніпро, 1984. – 645с.

10. Старицький М. П. П'єси. – К.: Дніпро, 1979. – 247с.

References:

1. Biletskyi O. M.Starytskyi.Biohrafiia [Tekst], Biletskyi O., Mamontov Ya. Ukrainnyi teatr:Khrestomatiia, Vol. 2, Kharkiv,1941, 165 p.

2. Holoborodko Ya. Bukovynska ornamenteika Marii Matios, Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, Kyiv, 2008. Issue 3, pp. 66–73.

3. Yefremov S. Istoriia ukrainskoho pysmenstva, Kyiv, 1995, 688 p.

4. Zelinska O., Tyshchenko T. Vyrzhalnyi potentsial dialektnoi leksyky v romanakh Marii Matios [Elektronnyi resurs] : Rezhym dostupu // <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/1681/1/vyrzhalnyjpotencial.pdf>

5. Nasminchuk I. A. Proza M. Matios : osoblyvosti indyvidualnoho styliu, Ivano-Frankivsk, 2009. – 19 s.

6. Pavlyshyn H. Ya. Etnokulturna kolorystyka u simeinii sazi v novelakh Marii Matios «Maizhe nikoly ne navpaky» [Tekst], Naukovi zapysky, 2010, Vol. 15, pp.196–200.

7. Papish V.A. Semantyko-funktsionalna pryroda frazeolohizmiv u khudozhnii prozi zakarpatoukrainskykh pysmennykiv (40–90 rr. KhKh st.), Uzhhorod, 2004, 22 p.

8. Slovnyk ukrainskoi movy, Kyiv, 1971, Part. 2, pp.491

9. Starytskyi M. P. Tvory, Kyiv, 1984, Part I, 645 p.

10. Starytskyi M. P. Piesy, Kyiv, 1979, 247 p.

Summary

Olesia Bartashuk

Alla Nikolaieva

Ethnographism of Mykhailo Starytskyi's Play «Not Fated»

The article deals with the analysis of folk-ethnographic element of M.Starytskyi's drama «Not Fated». The attention is chiefly concentrated on the use by the author descriptions of the rituals and customs of traditional Ukrainian society, by the examples of using small folklore genres, idiomatic expressions and dialects, description of Ukrainians' nature.

Key Words: *M.Starytskyi's plays, ethnographism, dialects, small folklore genres, idiomatic expressions.*

Дата надходження статті: «13» грудня 2015 р.

Дата прийняття до друку: «20» грудня 2015 р.